तद्विरोधी विरुद्धः" 'तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुव्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यद् आत्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति तद्विरुद्धावेतौ न सह सम्भवतः। स चायं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति" वा० भा०।

वृत्तौ त्विदमन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात्"। इदञ्च नासङ्कीर्णविरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादित्युक्तेरस्य दूषकताबीजसत्त्वाच्चोदाहरणत्वं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु० "विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिन्मतम्" उक्ते काव्यदोषभेदे ३७६३पृ०दृश्यम्। [रिते च मेदि०।

विरूढ़ त्रि० विशेषेण रोहति वि+रुह-क्त। १जाते २अङ्कु-

विरूप त्रि० विकृतं रूपमस्य। १दुष्टरूपयुक्ते २निन्दिते च। ५पिप्पलीमूले न० राजनि०। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाञ्च स्त्री० राजनि०।

विरूपाक्ष पु० विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य षच् समा०। १महादेवे अमरः। २विकटनेत्रे त्रि०।

विरूपिन् त्रि० विकृतं रूपमस्यास्ति इनि। १कुरूपे त्रिका०। २जाहकजन्तौ पु० राजनि०। [ब्दर०। २अतिरेके च।

विरेक पु० वि+रिच-घञ्। १मलादेरधोनिःसरणे, श-

विरेचन न० वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा

"स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्य्याज्जनयेद् वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्। ऋतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेद् बुधः"। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। "पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो मृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीड़िताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तो गुल्मप्लीहव्रणार्दितः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदु मध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरेच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरेच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः"। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (वनवहेरा) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् वृहद्दन्तीफलम् जयपालेति प्रसिद्धम् "मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तक। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः। वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-